

ΔΗΜΗΤΡΑ Α. ΚΟΥΚΟΥΡΑ

Το κήρυγμα της Εκκλησίας
και η διαμόρφωσή του
Ομιλία - Λόγος

ΜΠΑΡΜΠΟΥΝΑΚΗΣ

Το κήρυγμα της Εκκλησίας και η διαμόρφωσή του
Ομιλία – Λόγος

Δήμητρα Α. Κούκουρα

Το κήρυγμα της Εκκλησίας
και η διαμόρφωσή του
Ομιλία – Λόγος

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΜΠΑΡΜΠΟΥΝΑΚΗ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΜΠΑΡΜΠΟΥΝΑΚΗ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2016

Μπακατσέλου 14
Τηλ. - Fax 2310 236555
e-mail: barbounakisbabis@yahoo.gr

© Δήμητρα Α. Κούκουρα – Εκδόσεις Μπαρμπουνάκη, 2019

ISBN: 978-960-267-257-0

*Στην ιερή μνήμη του πνευματικού μου πατρός
και διδασκάλου της ιεράς παιδείας
Μητροπολίτου Πολυανής και Κιλκισίου
Αποστόλου (Παπακωνσταντίνου)
του από Ζακύνθου († 2009)*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	13
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	15

Α' ΜΕΡΟΣ

ΤΟ ΚΗΡΥΓΜΑ ΤΟΥ ΕΥΑΓΓΕΛΙΟΥ ΚΑΙ ΤΟ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟ ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ (1^{ος}-4^{ος} ΑΙ.)

A. ΤΟ ΚΗΡΥΓΜΑ ΤΟΥ ΙΗΣΟΥ – Η ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΣΤΗΝ ΚΑΙΝΗ ΔΙΑΘΗΚΗ.....	23
1. Το ευαγγέλιο και οι σημασίες του	23
2. Το κήρυγμα στις Πράξεις των Αποστόλων και τις Επιστολές...25	
3. Ο Ιησούς κήρυκας και διδάσκαλος.....	27
4. Το κήρυγμα στις Πράξεις των Αποστόλων.....	43
4. Η Καινή Διαθήκη: τα βιβλία και τα λογοτεχνικά είδη.....	49
B. ΤΟ ΙΟΥΔΑΪΚΟ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ.....	57
1. Η ανάγνωση και η ερμηνεία της Βίβλου στο πλαίσιο της λατρείας.....	57
2. Η ανάγνωση και η ερμηνεία της Βίβλου εκτός λατρείας. Οι Σχολές των ραβίνων	67
3. Midrash – ερμηνευτικό κήρυγμα.....	71

Γ. ΤΟ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟ ΡΕΥΜΑ ΤΩΝ ΚΥΝΙΚΩΝ	77
1. Οι Κυνικοί και η προφορική τους διδασκαλία.....	77
2. Η ονομαζόμενη διατριβή των Κυνικών και η σχέση της με τη Χριστιανική Γραμματεία	84
3. Η διατριβή αμφισβητούμενο λογοτεχνικό είδος.....	92
Δ. ΤΟ ΚΗΡΥΓΜΑ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΜΕΤΑΠΟΣΤΟΛΙΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ.....	99
1. Οι διάσπαρτες μαρτυρίες για το χριστιανικό κήρυγμα.....	99
2. Η ονομαζόμενη Β' Επιστολή Κλήμεντος Ρώμης «Πρός Κορινθίους»	105
3. Γενικές παρατηρήσεις για την Επιστολή – Ομιλία.....	134
Ε. Η ΡΗΤΟΡΙΚΗ ΚΑΙ ΟΙ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΣΤΟΥΣ ΕΛΛΗΝΟΡΩΜΑΪΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ	139
1. Η άνθηση της Ρητορικής. Ο ασιανισμός	139
2. Η ελληνιστική Κοινή	143
3. Ο αττικισμός	145
4. Η Β' Σοφιστική.....	150
5. Μελίτωνος Επισκόπου Σάρδεων Ομιλία «Περί Πάσχα».....	153
5.1 Εισαγωγικά.....	153
5.2 Το κείμενο - Υφολογικές επισημάνσεις.....	156
6. Μεταφορά γραμματειακού γένους (translatio generis).....	193

Β' ΜΕΡΟΣ

Η ΔΙΔΑΚΤΗ ΡΗΤΟΡΕΙΑ, Η ΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΜΕΓΑΛΩΝ ΔΙΔΑΣΚΑΛΩΝ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΚΑΙ Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΟΜΙΛΙΑΣ

Α. Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΩΝ ΡΗΤΟΡΩΝ, ΤΟ ΚΗΡΥΓΜΑ ΤΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ ΚΑΙ ΟΙ ΑΚΡΟΑΤΕΣ ΤΟΥΣ	202
1. Οι αποδέκτες του χριστιανικού κηρύγματος.....	202
2. Τα βιβλικά κείμενα και η σχέση τους με τη διδασκόμενη ρητορική.....	209

3. Το κήρυγμα των Χριστιανών. Η ομιλία	214
4. Η συνάντηση με τους ρήτορες και τους φιλοσόφους	216
5. Η επικράτηση της ρητορικής με την παιδεία	224

**Β. ΟΙ ΚΑΠΠΑΔΟΚΕΣ, Ο ΙΩΑΝΝΗΣ Ο ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ
ΚΑΙ Η ΣΤΑΣΗ ΤΟΥΣ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΟΥΣ ΡΗΤΟΡΕΣ**

1. Ο Ερμογένης γέφυρα για την προσέγγιση κηρύκων και ρητόρων	231
2. Η ρητορική παιδεία των Καππαδοκών και του Ιωάννου του Χρυσοστόμου	240
3. Το κριτήριο για τη χρήση της ρητορικής τέχνης.....	244
4. Το προσωπικό ύφος, οι οδηγίες για τη σύνθεση των ομιλιών και η μίμηση (imitatio).....	249
5. Ομιλία Ιωάννου του Χρυσοστόμου «Εἰς τό ἅγιον Πάσχα». Υφολογικές επισημάνσεις	258
6. Τα Ομιλιάρια.....	276

**Γ. Ο ΛΟΓΟΣ ΝΕΑ ΜΟΡΦΗ ΚΗΡΥΓΜΑΤΟΣ.
Η ΛΑΤΙΝΟΦΩΝΗ ΟΜΙΛΗΤΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ**

1. Ο λόγος (sermo)	281
2. Η λατινόφωνη ομιλητική παράδοση (5 ^{ος} -14 ^{ος} αι.)	286
3. Η ομιλητική εικόνα στη Γερμανία τον 15 ^ο αι. Ο Λούθηρος.....	293
4. Το κήρυγμα του Λούθηρου και τα χαρακτηριστικά του	297
5. Το κήρυγμα, η θεία λειτουργία και ο ύμνος	300

**Δ. ΟΙ ΟΜΙΛΗΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ (15^{ος}-19^{ος} ΑΙ.).....**

1. Το κήρυγμα στην Ανατολή και τη Δύση κατά τον 15 ^ο -17 ^ο αι.	305
2. Κήρυκες και εγχειρίδια Ρητορικής και Εκκλησιαστικής Ρητορικής (15 ^{ος} -17 ^{ος} αι.)	313
3. Πραγματείες Ρητορικής κατά τον 18 ^ο και 19 ^ο αι.	324
4. Γενικές διαπιστώσεις για το κήρυγμα στην οθωμανική περίοδο	330

ΕΠΙΛΟΓΟΣ	333
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	334
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΚΕΙΜΕΝΩΝ	353

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Οι αναγνώστες αυτού του βιβλίου, κληρικοί και λαϊκοί, έχουν την ευκαιρία να ταξιδεύσουν μέσα στον χώρο και τον χρόνο και να ακούσουν τους Αποστόλους και στη συνέχεια τους μαθητές τους να κηρύττουν και να γνωρίσουν τους εκφραστικούς τρόπους που χρησιμοποίησαν, για να διατυπώσουν το ευαγγέλιο της χάριτος και της αληθείας. Συγχρόνως είναι δυνατόν να κατανοήσουν τις επιδράσεις, που δέχτηκε το χριστιανικό κήρυγμα στη διαμόρφωσή του από το πολιτιστικό περιβάλλον όπου εξαπλώθηκε και το κριτήριο των φωτισμένων μεγάλων Διδασκάλων του 4^{ου} αι. για τη μεταφορά του μηνύματος της εν Χριστώ σωτηρίας σε απαιτητικούς κύκλους φιλοσόφων, ρητόρων και σοφιστών.

Στην εποχή μας οι επιτακτικές ανάγκες του επανευαγγελισμού και το χρέος της ορθόδοξης μαρτυρίας στην οικουμένη οδηγούν στον προβληματισμό για όλη την ομιλητική διαδικασία που πρέπει να ληφθεί υπόψη, ώστε να ακουστεί και να προσληφθεί το μήνυμα της ελπίδας, της ειρήνης και της δικαιοσύνης που προσφέρει ο Χριστός. Μέσα σε αυτή την προοπτική κάθε διαχρονική και συγχρονική εξέταση του κηρύγματος της Εκκλησίας είναι πολύτιμη, διότι, τηρουμένων των αναλογιών, προσφέρει κριτήρια για τη σύγχρονη πρακτική του εφαρμογή.

Εκφράζω θερμές ευχαριστίες στις αγαπητές φίλες Ισμήνη

Λιάρου Δρ Θ, Ευαγγελία Μπουμπουγιατζή Δρ Φ και Θωμαή Χουβαρδά Δρ Θ για την πολύτιμη βοήθειά τους στις διορθώσεις και την εκδοτική διαδικασία του παρόντος κειμένου.

Δ.Α.Κ.

Θεσσαλονίκη, Σεπτέμβριος 2019

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο όρος «ομιλία» δηλώνει το κήρυγμα της Εκκλησίας και άρχισε να εμφανίζεται με αυτή τη σημασία από τον 2^ο αιώνα και εξής. Πρόκειται για ένα καινούριο λογοτεχνικό ή γραμματειακό είδος με ιδιαίτερο περιεχόμενο, γλώσσα, μορφή, αποδέκτες και στόχο, που αναπτύχθηκε στους μεταποστολικούς χρόνους για τη μεταφορά του μηνύματος του Ευαγγελίου. Στη χριστιανική ομιλία οφείλει το όνομά της η Ομιλητική, το γνωστικό αντικείμενο του Πρακτικού Κλάδου της Θεολογίας, το οποίο εξετάζει τη διαμόρφωση, την ιστορική εξέλιξη και τη δεοντολογία του χριστιανικού κηρύγματος.¹ Η Ομιλητική επίσης ασχολείται και με τις ποικίλες παραμέτρους που σχετίζονται με τη μετάδοση του μηνύματος του Ευαγγελίου μέσα στον χώρο και τον χρόνο.² Ο όρος Ομιλητική, ως γνωστικό αντικείμενο έρευνας και διδασκαλίας, χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά στα τέλη του 17^{ου} αιώνα, ενώ αργότερα προτάθηκε ο όρος Αλιευτική ή Κηρυκτική ακόμη και Εκκλησιαστική Ρητορική.³ Τελικά επικράτησε ο όρος Ομιλητική και εξειδικεύτηκε κυρίως για τη μελέτη του χριστιανικού κηρύγματος, που εκφωνείται

¹ Τρεμπέλα, *Ομιλητική*, σελ. 12-13, Φουντούλη, *Ομιλητική*, σελ. 15.

² Κούκουρα, *Μεθοδολογική*, σελ. 11-12.

³ Τρεμπέλα, *Ομιλητική*, σελ. 2-4.

μέσα στον ιερό ναό κατά τη θεία λειτουργία και τις άλλες ιερές ακολουθίες από τον Επίσκοπο και τους πρεσβυτέρους ή λαϊκούς θεολόγους, κυρίως με τη συγκεκριμένη μορφή της ερμηνευτικής ομιλίας, όπως οριστικά διαμορφώθηκε τον 4^ο αιώνα και ισχύει μέχρι σήμερα απλούστερη. Στον ύστερο Μεσαίωνα αναπτύχθηκε στη Δύση και ένα ακόμη είδος κηρύγματος, ο θεματικός λόγος, ο οποίος έγινε αποδεκτός στην Ανατολή και συμπορεύτηκε ως εναλλακτική ομιλητική επιλογή από τους ιεροκήρυκες με τον τίτλο συνθετικός ή εκκλησιαστικός λόγος.

Συχνά αυτή η οριοθέτηση του γνωστικού αντικείμενου περιορίζει το ενδιαφέρον για την Ομιλητική κυρίως στους ιερούργους του λόγου επισκόπους και πρεσβυτέρους, προκειμένου να αποκτήσουν θεωρητικές γνώσεις και πρακτική κατάρτιση για το έργο τους, βασισμένοι σε ένα γενικό εγχειρίδιο Ομιλητικής και σε πρακτικές ασκήσεις. Βεβαίως δεν αποκλείονται και οι ερευνητές του επιστημονικού αυτού πεδίου, οι οποίοι συνήθως απορροφώνται ως προς τη μεθοδολογία τους από συναφείς κλάδους της Θεολογίας. Το αποτέλεσμα είναι να παρουσιάζεται συχνά η Ομιλητική ως συμπλήρωμα ή παράρτημα της Λειτουργικής, της Ερμηνείας της Καινής Διαθήκης, της Κατηχητικής, της Ποιμαντικής, της Εκκλησιαστικής Γραμματολογίας. Οπωσδήποτε η σπουδή της Θεολογίας είναι μία, αλλά ο επιμερισμός της σε ειδικότερους κλάδους υφίσταται για την πληρέστερη μελέτη καθεμιάς επιμέρους πτυχής της. Αυτό σημαίνει ότι το κάθε γνωστικό αντικείμενο έχει την ταυτότητα και τους στόχους του, οι οποίοι, βεβαίως, μπορούν να διευρύνονται κατά τις ανάγκες της εποχής, ιδιαιτέρως όταν ανήκει στον Πρακτικό Κλάδο, που εξ ορισμού στοχεύει στη διακονία της Εκκλησίας μέσα στον χώρο και τον χρόνο. Η δι-

επιστημονικότητα, όμως, προϋποθέτει πάντοτε την ιδιαιτερότητα του κάθε γνωστικού αντικειμένου.

Η Ομιλητική παρουσιάζει στην εποχή μας ένα πολύ-πλευρο ερευνητικό πεδίο, το οποίο χρειάζεται να εξεταστεί και να αξιοποιηθεί όχι μόνον για την πνευματική οικοδομή των πιστών που είναι ο στόχος του λειτουργικού κηρύγματος, αλλά και για την επιτακτική ορθόδοξη μαρτυρία στον σύγχρονο κόσμο,⁴ τον ευαγγελισμό και τον επανευαγγελισμό. Η λειτουργία μετά τη Λειτουργία⁵ στις σύγχρονες απαιτητικές κοινωνίες δύναται να επιτελείται από όλα τα μέλη του εκκλησιαστικού πληρώματος, που καλούνται να χρησιμοποιήσουν τους διαθέσιμους αγωγούς επικοινωνίας και να κωδικοποιήσουν το αναλλοίωτο μήνυμα της εν Χριστώ σωτηρίας κατά τη δεκτικότητα και τον πολιτιστικό περίγυρο των αποδεκτών. Η πραγματικότητα αυτή επαναφέρει στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος και το ιεραποστολικό κήρυγμα, που είναι πρωταρχικό στη ζωή της Εκκλησίας, συνυφασμένο στη συνέχεια με τις βαπτισματικές κατηγορήσεις. Τα μέλη της Εκκλησίας εξέρχονται από τον περίβολο του ναού για να μαθητεύσουν τα έθνη, κατηγοούν εκείνους που αυτοπροαιρέτως ανταποκρίνονται στο κάλεσμα και στη συνέχεια ως μέλη της ευχαριστιακής κοινότητας οι ιερούργοι του λόγου και του θυσιαστηρίου στερεώνουν την πίστη τους. Στην εποχή μας, όμως, δεν είναι μόνον τα «έθνη» που δεν γνωρίζουν την «ἐν ἡμῖν ἐλπίδα» αλλά και οι ολοένα αυξανόμενοι βαπτισμένοι Χριστιανοί, που επί το πλείστον αδιαφορούν να την αναζητήσουν ή την περιφρονούν. Η επικοινωνιακή εξάλλου προσέγγιση του συγχρόνου κηρύγματος είναι ιδιαίτερα επωφελής, προκειμένου να

⁴ Μήνυμα της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου &4 <https://www.holycouncil.org/-/message>.

⁵ Αναστασίου, *Ιεραποστολή*, σελ.129-134.

επιτευχθούν οι στόχοι όλων των ειδών του, ιεραποστολικού, κατηχητικού και λειτουργικού, εφόσον σε όλες τις περιπτώσεις πρόκειται για μία ομιλητική διαδικασία με συγκεκριμένους παράγοντες επικοινωνίας. Η χρήση και η συμπεριφορά του καθενός επιδρά στον επιδιωκόμενο στόχο, δηλαδή στην εν ελευθερία πρόσληψη και εμπέδωση του μηνύματος του Ευαγγελίου.

Η Ομιλητική παραμένει στην εποχή μας ένα επιστημονικό πεδίο που θυμίζει «τις λευκές χώρες» της ευαγγελικής περικοπής που είναι έτοιμες για τον «θερισμό», δηλαδή τη διαχρονική και συγχρονική έρευνα. Στις ορθόδοξες Θεολογικές Σχολές ανά την οικουμένη είναι ολίγιστοι οι πανεπιστημιακοί δάσκαλοι που διδάσκουν ad hoc αυτό το γνωστικό αντικείμενο και οι εξειδικευμένες ερευνητικές εργασίες εξίσου λιγосτές. Πολλοί λόγοι ερμηνεύουν το φαινόμενο. Ίσως ο κυριότερος είναι η επικρατούσα μονομερής τοποθέτηση πως πρόκειται για μάθημα που ενδιαφέρει μόνον τους κληρικούς και την προετοιμασία τους κυρίως για το κήρυγμα της Κυριακής.

Ο πυρήνας αυτού του τόμου περιέχει κείμενα που έχουν δημοσιευθεί σε δύο προγενέστερες μελέτες με τίτλο «Η Χριστιανική Ομιλία» (2013) και η «Η Ρητορική και η Εκκλησιαστική Ρητορική» (2003). Το επιλεγμένο αυτό υλικό προσαρμόστηκε μαζί με νέα στοιχεία σε μία καινούρια διάταξη, με στόχο να γίνει σαφής η διαμόρφωση της χριστιανικής ομιλίας και οι επιδράσεις που δέχτηκε από το πολιτιστικό περιβάλλον των πρώτων αιώνων: από το κήρυγμα της Συναγωγής, την προφορική διδασκαλία των Κυνικών, τους ρητοροδιδασκάλους της Β΄ Σοφιστικής και τη δημιουργική στάση απέναντί τους των μεγάλων Διδασκάλων της Εκκλησίας του Ιωάννου του Χρυσοστόμου και των Καππαδοκών κατά τον 4^ο αι. Στη συνέχεια παρουσιάζονται τα ιδιαίτερα

χαρακτηριστικά του εκκλησιαστικού λόγου, ο οποίος αναπτύχθηκε στη Δύση και διαδόθηκε στην Ανατολή από σπουδαστές στα Καθολικά πανεπιστήμια, η πλούσια κηρυγματική δράση ιεροκηρύκων κατά την περίοδο του οθωμανικού ζυγού, η συγγραφική δραστηριότητα πληθώρας ρητορικών εγχειριδίων και υποδειγματικών κηρυγμάτων καθώς επίσης και οι ομιλητικές παραδόσεις που συνυπήρχαν την εποχή αυτού. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκαλεί η υφολογική προσέγγιση τριών ομιλιών, από τις αρχές του 2^{ου} αι, από το τέλος του και από τον 4^ο αι, όπου οι αναγνώστες μπορούν να επισημάνουν τα διαδοχικά στάδια μέχρι την τελική διαμόρφωση της ομιλίας.

Το βιβλίο είναι ένα κάλεσμα στον αναγνώστη να ταξιδεύσει μέσα στον χώρο και τον χρόνο και να παρακολουθήσει τη διαμόρφωση του χριστιανικού κηρύγματος. Με τον τρόπο αυτό μπορεί να προβληματιστεί για τη σημερινή του μορφή, με γνώμονα το παράδειγμα των μεγάλων διδασκάλων της Εκκλησίας που δίδαξαν την πρόσληψη της Γραφής κατά τις ανάγκες του κοινωνικού τους περίγυρου και τη μεταφορά του μηνύματός του Ευαγγελίου με μία προσεγμένη γλωσσική έκφραση που εκφράζει την εμπειρική βίωση της Αληθείας.